

ТИПОЛОГІЯ МОВНИХ ЗМІН В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

БУНІЯТОВА І.Р.

Київський національний лінгвістичний університет

The paper offers a survey of the key problems related to language change in current historical linguistics. The latter is viewed in the context of the evolutionary theoretical framework and supported by the findings from the English history investigation. The types and mechanisms of language change, as well as the trajectory of language development in time come under scrutiny. Special consideration is given to the “final points” of destination in language evolution, namely attractors.

*Була вся земля одна мова та слова одні <...>
І промовив Господь: Один це народ, і мова одна для всіх
них, а це ось початок їх праці. Не буде тепер нічого для
них неможливого, що вони замишляли чинити.
Тож зійдімо, і змішаймо там їхні мови, щоб не розуміли
вони мови один одного.
І розпорошив їх звідти Господь по поверхні всієї землі, і
вони перестали будувати те місто.
І тому то названо ймення йому: Вавилон, бо там помішав
Господь мову всієї землі. І розпорошив їх звідти Господь
по поверхні всієї землі.
(Книга Буття 11:1-9)*

Дослідження мовних змін має довгу історію, для якої відзначають розриви у традиції і певне коло актуальних тем. Неоціненним є внесок першопрохідців порівняльно-історичного мовознавства ХІХ ст., яким лінгвістична наука завдячує серйозними досягненнями в розробці теорії мовних змін. Інтелектуальна спільнота цієї доби, погляди якої сформувалися в контексті вагомих успіхів у біології, філософії та психоаналізі, розробила концепцію *принципів історії*. Цей взаємовплив природознавчих і суспільних наук виявився надзвичайно плідним у вивченні питань, пов'язаних із розвитком мовних систем, їхніх причин і механізмів. Як пише У.Леманн [1992: хі], «...попередні успіхи Грімма та Боппа є результатом прозорого й формально обґрунтованого розв'язання ними граматичних проблем, які уможливили «вірні пророцтва» Вернера, Соссюра, Бругманна та багатьох інших. Отже, можна стверджувати, що історична лінгвістика ґрунтується на надійному фундаменті. Ми сподіваємося, що широкий інтерес до вивчення історії багатьох мов продовжуватиметься для кращого розуміння цих мов, а також для подальшого поглиблення теоретичних засад історичної лінгвістики».

Широкий контекст історичного мовознавства, «його зоране й густо засіяне поле» зумовлюють відповідні рамки викладу матеріалу:

- (1) проблема мовних змін розглядається в руслі еволюційної теорії розвитку мовних систем;
- (2) історія вивчення заявленої проблеми, тобто аналіз здобутків історичної лінгвістики з моменту її виникнення, не є завданням статті;

- (3) більш прийнятним видається аналіз деяких досягнень історичної лінгвістики кінця XX – початку XXI ст.;
- (4) ілюстративним матеріалом слугують дані історичної англістики завдяки її суттєвим досягненням, усталеним поглядам на періодизацію її історії та великій кількості розробок.

Новітній період у розвитку історичного мовознавства позначений інтересом лінгвістів до вічних тем, незалежно від напрямів та сповідуваної ідеології. Насамперед це питання, пов'язані з реконструкцією минулих етапів розвитку мов, процесами становлення природної звукової мови людини, відмінної від інших знакових систем (*глотогенез*); виявленням швидкості мовних змін та визначенням на цій підставі часу поділу споріднених мов і ступеня їхньої близькості (*глотохронологія*), встановленням спорідненості мовних явищ та їх віднесенням до спільних етимонів, розвитком мовних систем, мовними змінами, їхніми типами, причинами тощо.

Центральним поняттям, що використовується в статті, є поняття «мовної зміни», його інтерпретація в сучасній лінгвістиці. Спершу звернімося до того, що таке *з м і н а* у загальному сенсі цього слова. Принагідно нагадаю, що цією проблемою цікавилися представники різних філософських шкіл, починаючи з досократиків. Про змінюваність як іманентну властивість навколишнього світу писав Платон (428 – 348 до н.е.) у діалозі «Кратил», згадуючи вчення свого духовного патрона Геракліта, згідно з яким усе суще перебуває у постійному русі, не залишається у стані спокою, а довколишня реальність подібна річці. Інша точка зору належить Парменіду (540 – 470 до н.е.), який першим звернув увагу на принципову різницю між незмінюваним, вічним, єдиним буттям, осягнутим розумом (сфера істинного знання) і змінюваністю, що сприймається нашими чуттями, тобто плінністю всіх речей (сфера думки). Дещо пізніше Емпедокл¹ (490 – 430 до н.е.) визначив виникнення змін як картину вічних повторюваних циклів, отже – як стабільність. Таке розуміння випливає з того, що цикли завжди повертаються до свого початкового пункту, і все повторює себе. Отже, давньогрецька альтернатива лежить у площині: визнати зміни і дозволити всесвіту перебувати в постійному русі або звести їх до стану ілюзії.

З іншого боку, попри усвідомлення людством змінюваності як властивості навколишнього світу, порівнюваної зі станом абсолютного спокою, і досі не існує єдиного розуміння природи цього явища. Найчастіше термін «зміна» інтерпретують [пор. Lass 1997: 297] як:

1. Зміна як втрата чогось: «Порвалась дней связующая нить».
2. Зміна як видозміна стану: *pánta reí*.

3. Зміна як *creatio ex nihilo*: «На початку було Слово, а Слово в Бога було...»
4. Зміна як занепад: «Друге (=зерно) ж упало на ґрунт кам'янистий і, зійшовши, усохло...»
5. Зміна як прогрес: «Інше ж впало на добру землю - і, зійшовши, уродило стократно...»

Ці значення характеризують одне й те саме явище з різних сторін і можуть бути об'єднані в два основних – «занепад» і «прогрес». У звичайному, буденному житті будь-яку зміну найчастіше сприймають як позитивну або негативну подію. Наприклад, втрата розрізнювальних ознак, поява неологізмів можуть вважатися за занепад, руйнацію, а спрощення словозмінних систем у мові – за прогрес.

Тепер звернімося до того, який зміст вкладають у поняття **мовної зміни** в теоретичному мовознавстві. Структуралісти, наприклад, розрізняють зміни, які не спричиняють або спричиняють руйнацію всієї системи: «*модифікація*» (англ. *modification*) і «заміщення» (англ. *replacement*), або власне «зміна» (англ. *change*) [Lehman 1992: 184]. Зокрема, У. Леманн послугується терміном «*модифікація*» стосовно і-є. глухих проривних приголосних /p, t, k/, які, на погляд деяких дослідників, отримали додаткову ознаку придиховості /p^h, t^h, k^h/, перш ніж змінитися на фрикативні фонemi /f, θ, h/, в етимонах таких сучасних англійських слів, як *five, three, hundred*. І оскільки фонологічна система сучасної англійської мови не зазнала змін через появу /p^h, t^h, k^h/, то це явище, на його погляд, слід кваліфікувати як *модифікацію*. Останні відбуваються постійно, не завжди фіксуються мовознавцями і є свого роду перехідними ланками в еволюції мовної системи. Вони передують *власне змінам*, які за своєю природою є заміщенням однієї фонemi, морфеми, лексеми, семеми іншою.

Подивімося на різні типи змін на прикладі уривка з *Прологу* до «Кентерберійських оповідань», автором яких є Джефрі Чосер (1340 – 1400)². Пор.:

Таблиця 1

Ср.-англ.	Переклад (досл.)
1 Whan that Aprille with his schoures swoote 2 the drought of March hath perced to the roote 3 and bathed evry veyn in swich licour, 4 of which vertu engendred is the flour; 5 whan Zephirus eek with his swete breeth 6 inspired hath in evry holt and heeth 7 the tendre croppes, and the younge sonne 8 hath in the ram his halve cours yronne, 9 and smale fowles maken melodye, 10 that slepen al the nyght with open ye – 11 so priketh hem nature in her corages –	1 When (that) April with his sweet showers, 2 has pierced the draught of March to the root, 3 and bathed every vein in such moisture (liquor), 4 From whose effects (virtue) flowers are produced; 5 When Zephirus also with his sweet breath, 6 has inspired in every wood and heath, 7 the tender crops, and (when) the young sun 8 has run half of his course through Aries, 9 and (when) the small birds (fowls) make (their) melodies,

12 than longen folk to goon on pilgrimages.	10 which sleep all the night with open eyes – 11 thus nature inspires them in their spirits – 12 at that time people want to go on pilgrimages.
---	---

Таблиця 2

Ср.-англ. фонемний запис	Сучасний фонемний запис
1 hwan θat a:pril wiθ his ſu:res swo:te	1 hwen (ðæt) eypril wið hiz ſauərz swiyt,
2 θe druχt of marč hæθ pe:rsed to: θe ro:te	2 ðə drawt əv marč hæz pi:rst tuw ðə ruwt,
3 and ba:ðed evri vein in swiç liku:r	3 ænd beyðd evriy veyn in sæç likə,
4 of hwiç verteu enjendered is θe flu:r	4 əv hwiç vərçuw enjendərd iz ðə flawr
5 hwan zefirus e:k wiθ his swe:te brɛ:θ	5 hwen zefərəs iyk wið hiz swiyt brɛθ,
6 inspi: red hæθ in evri holt and hæ:θ	6 inspayrd hæz in evriy holt ænd hiyθ,
7 θe tendre kroppes and θe yunge sunne	7 ðə tendər kraps, ænd ðə yəŋ sən
8 hæθ in θe ram his halve ku:rs irunne	8 hæz in ðə rəm hiz hæf kors rən ,
9 and sma:les fu:les ma:ken melodi:e	9 ænd smol fowlz meik melədiy,
10 θat sle:pen al θe niχt wiθ o:pen i:e	10 ðæt sliyp ol nayt wið owpən ay –
11 so: prikeθ hem nateur in her kura:ʃəs	11 sow priks ðem neyçər in ðə kərəʃəs –
12 θan longen folk tō go:n on pilgrima: ʃes	12 ðən loŋ fowk tə gow on pilgriməʃəs.

У *Таблиці 1* представлено текст у середньоанглійській орфографії, що супроводжується буквальним перекладом, у *Таблиці 2* – середньоанглійський і новоанглійський фонемні записи. При цьому було збережено морфологічні й синтаксичні моделі середньоанглійської мови.

Зіставлення середньоанглійського й сучасного фонемних записів дозволяє дійти висновку про те, що найбільших змін зазнали довгі голосні завдяки великому пересуву голосних (див. Таблицю 3):

Таблиця 3

Великий пересув голосних (XV – XVII ст.ст.)

Місце творення	.	Ср.-англ.	Англійська
ГОЛОСНІ ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ	Високого підняття	/i:/ > /ii/ > /ei/ > /æi/ > /ai/	----> /ai/
	Середнього п. (закриті)	/e:/ > /æ:/ > /ɛ:/ > /e:/ > /i:/	----> /i:/
	Низького п. (відкриті)	/æ:/	----> /e:/ (later --> /i:/)
ГОЛОСНІ ЦЕНТР. РЯДУ	Низького п.	/a:/ > /æ:/ > /ɛ:/ > /e:/ > /e:/	----> /e:/
ГОЛОСНІ ЗАДНЬОГО РЯДУ	Високого п.	/u:/	----> /au/
	Середнього п. (закриті)	/o:/	----> /u:/
	Низького п. (відкриті)	"au"	----> /o:/

Під час великого пересуву голосних ср.-англ. /i:/ в /ɪnspɪ:red/, 6 рядок, та /i:e/, 10 рядок, змінилися на сучасний англ. дифтонг /ai/, довга голосна /a:/ в /a:prɪl/, 1 рядок, – на дифтонг /eɪ/; ср.-англ. довгі голосні /u:/ в /ʃu:res/, 1 рядок, і /flu:r/, 4 рядок, змінилися на сучасний дифтонг /au/; /e:/ в /e:k/, 5 рядок, змінилося на сучасну довгу голосну /iy/, /o:/ в /ro:te/, 2 рядок, – на /ru:t/.

До інших фонологічних змін належить редукція ненаголошених складів, у результаті якої утворилися кластери приголосних /pɪrst, beɪdd, kraps/ і склади, що закінчуються не на голосний, як це часто відбувалося в давньоанглійській мові, а на приголосний /swiɪt, ruwt, sən/. Окрім цього, у запозиченнях із французької мови відбувся пересув наголосу з кінця на початок слова відповідно до спільногерманських принципів акцентуації.

Морфологічні зрушення кінця середньоанглійського – початку ранньоновоанглійського періодів, включають закріплення форманта -s для позначення множини всіх без винятку іменників. У Чосера, однак, наявна неповна редукція ненаголошеного вокалізму у словах *fowl-es, schour-es cropp-es*. Відповідники цих слів у давньоанглійській мові належать до типу відмінювання на -a-; маркер множини – флексія -as, унаслідок подальшого спрощення морфологічної техніки вона редукується в -es. Звернімо також увагу на дієслова *longen*, 12 рядок, *slepen*, 10 рядок, представлених у 3-й особі, множини теперішнього часу, дійсного способу. Вони утворені за зразком дієслівної парадигми східно-центрального діалекту на противагу, наприклад, північному діалекту, де маркером множини 3 особи є -es. Це слугує додатковим аргументом на користь тези про наявність елементів східно-центрального діалекту в творах Чосера, написаних в основному мовою лондонського діалекту.

Синтаксичним рудиментом спільнозахідногерманського походження а аналізованому уривку слід вважати рамкову конструкцію (англ. brace construction, нім. Satzklammer) *hath ... yronne* (7–8 рядки) у реченні *and the younge sonne hath in the ram his halve cours yronne*; пор. сучасне англійське *and (when) the young sun has run half of his course through Aries*. Згідно з правилом утворення такої конструкції, у разі наявності складного предиката в реченні допоміжна форма дієслова розміщується в другій позиції речення, зазнаючи дії V2-обмежувача, а головне дієслово (інфінітив або дієприкметник) зазнає пересуву в кінцеву позицію. У такий спосіб допоміжна та неособова форми утворюють рамку довкола решти клаузальних конститuentів. У подальшому типологічна перебудова англійської мови, інтенсивність якої припадає саме на середньоанглійський період, відбилася у переході від SOV- до SVO-моделі речення і паралельній втраті V2-обмежувача, що нівелювало правило рамкової конструкції і впровадило інше правило – контактне розміщення конститuentів складного предиката.

Дослідники, які працюють у царині історії (не)індоєвропейських мов, зосереджують свою увагу не тільки на фонологічних, морфологічних, синтаксичних змінах, але й на лексичних, семантичних, словотворчих й орфографічних [Brinton, Arnovick 2006; Crowley 1998; Harris, Campbell 1995; Hock, Joseph 1996; Trask 1996 та ін.]. Перші два типи змін, фонологічні й морфологічні, отримали незрівнянно більше висвітлення порівняно із синтаксичними. Це пояснюється залежним місцем синтаксису в ряді інших мовознавчих дисциплін упродовж XIX – першої половини XX ст., про що свого часу писали І.О. Бодуен де Куртене і М.В. Крушевський (див. [Буніятова 2003: 11]).

Посилення інтересу до структурних змін, виокремлення їх із загального контексту граматичних відбулося завдяки розбудові синтаксичних студій, у тому числі генеративних, у другій половині XX ст. [Chomsky 1993a, 1993b; Freidin 1992; Haegman, Guéron 1999; Lightfoot 1999]. Характерною ознакою цього напрямку в лінгвістиці є, як відомо, зосередження уваги на синтаксичних структурах, недоступних прямому спостереженню, а також розуміння синтаксичного процесу як комбінаторики певної кількості вихідних (ядерних) структур. Положення генеративної граматики виявилися однаково плідними як для синхронних, так і діяхронних досліджень. Попри критику молодогограматиків за детерміністський підхід до пояснення механізмів мовних змін, генеративіст Д.Лайфут [Lightfoot 2006: 31], наприклад, визнає, що синтаксичні зміни відбуваються як результат аналогії, в основі якої лежить реінтерпретація або реграматизація давніх поверхневих структур, що нівелює колишні відмінності і створює нові. Принцип *аналогії*, про який ітиметься далі, виявляється тим концептуальним містком, що поєднує ідеологічно непримиримі течії структурального й генеративного мовознавства.

У сучасній теоретичній лінгвістиці існують дві визначальні теорії мовних змін, які ґрунтуються на розрізненні механізмів їхньої дії, на позначення яких використовують два терміни [Lass 1997: 278–279]. По-перше – це **трансубстантивация** (transubstantiation) або **трансіндивідуалізація** (transindividuation). По-друге – це **субституція** або **заміщення**. **Трансубстантивация** – це *зміна стану*, перетворення однієї субстанції / речовини на іншу, одного класу речей на інший, одного індивідуума на інший. Згідно з ученням римсько-католицької церкви, **трансубстантивация** (лат. *transsubstantiatio*, двн.-грец. *μετουσίωσις metousiosis*) являє собою перетворення хліба й вина на тіло й кров Христа, що відбувається під час Євхаристії, тим часом як усе приступне почуттям залишається тим самим. На мовному рівні це відбувається, наприклад, у випадку зміни голосної переднього ряду середнього підняття /e/ у голосну переднього ряду високого підняття /i:/ в

англійській мові або історичний перехід від OV- до VO-моделі речення. Отже, вихідний об'єкт зазнає якоїсь важливої зміни і трансформується в інший, що існує в природі.

Субституцію слід розуміти не як зміну стану, а як заміщення (як правило, того, що існувало первісно, або того, що перед тим потенціально існувало) одного стану іншим. Із цього випливає – зміна $X \rightarrow Y$ не означає, що X стає Y або що X перетворюється на Y . Насправді у повсякденній мові X «змінився» формально не тоді, коли він перетворився на Y , а тоді, коли його ніша (слот) звільнилася і заповнилася Y (протягом певного часу, низки етапів розвитку) [там само]. Мовну зміну такого типу можна уподібнити правилам гри у шахи, коли одна фігура б'є іншу і займає її місце.

Очевидно, що звукові зміни на зразок $i:/ > /i:/ > /ei/ > /æi/ > /ai/$ або $/e:/ > /æ:/ > /ε:/ > /e:/ > /i:/$ як результат дії великого пересуви голосних в англійській мові (див. *Таблицю 3*), є поступовими, у той час як морфологічні зміни на зразок наведених у *Таблицях 4 і 5* є змінами за аналогією, які, згідно з концепцією генеративістів, можуть відбуватися раптово, за короткий проміжок часу (див. про це [Буніятова 2003: 83–85]).

Субституція: зміни за аналогією

Таблиця 4

<i>Утворення за зразком іменників на а-основу множини іменників інших основ</i>			
двн.-англ. одн.	Двн.-англ. множ.	англ. одн.	двн.-англ. Множ.
Sunu	sun-a	son	son-s
Hors	Hors	horse	Horse-s
Bōk	Bēk	book	Book-s
Nama	naman	name	Name-s
Bed	Bed	bed	bed-s
brōðor	brōðor/ru	brother	brother-s, brethr-en
Tīd	tīd-e	tide	tide-s

Таблиця 5

<i>Формотворення англійських історично сильних дієслів за зразком слабких</i>	
двн.-англ. helpan – healp – hulpon – holpen “to help”	help – help-ed – help-ed
двн.-англ. lucan – leac – lucon – locen “to look”	lock – lock-ed – lock-ed
двн.-англ. geldan - geald - guldon - golden “to pay”	yield – yield-ed – yield-ed

Як зазначалося вище, структуралісти визнають тільки один механізм мовної зміни – субституцію, решта, на їх погляд, не спричиняє системних зрушень. Такий підхід до розуміння природи мовної зміни впливає з їхньої концепції «мова – це форма, тобто система відношень», яку вони розвивають слідом за Ф. де Соссюром. Відповідно, будь-який із структурних елементів цієї системи може заміщуватися іншим, не руйнуючи її,

оскільки слот, що вивільнився, обов'язково має бути заповненим відповідним елементом, який протистоятиме вже існуючому. Це слугуватиме упорядкуванню системи, де, за словами А.Мейе, *tout se tient*.

Інша дуже важлива проблема, яка постійно перебуває у фокусі уваги дослідників – це *причини мовних змін*, рушійної силою яких вважають варіативність. Разом із новими поглядами на мову як систему відношень виникла проблема, яка отримала назву **парадокс Соссюра**. Якщо мова є впорядкованою системою відношень, то як вона може змінюватися, не руйнуючи її? Тобто, як мова може ефективно виконувати когнітивну й комунікативну функції, якщо вона перебуває у постійному русі і в ній відбувається велика кількість змін. Розв'язання цього парадоксу відбулося тільки у 60-х рр. минулого століття. Саме тоді стався один із визначальних проривів у розумінні природи мови, який дозволив відповісти на питання щодо сумісності ефективного функціонування мови та її постійної змінюваності. Цей прорив відбувся в соціолінгвістиці, початок становлення якої припадає на цей період. Працям із соціолінгвістики властиве розуміння мови як організованого набору соціальних норм, які зазнають систематичного варіювання, що відбиває не тільки зміни мови у часі, а й вплив екстралінгвальних чинників.

Одним із вагомих досягнень соціолінгвістики є спростування тези перших компаративістів про те, що варіативність мовних одиниць є довільним і неважливим чинником мовного розвитку. Насправді вона залежить від багатьох чинників. У.Лабов³ визначив певні характеристики вимови мешканців Нью-Йорка, які варіювалися. Він ретельно опитав певний контингент мовців, що належали до різних соціальних верств, для того, щоб отримати зразки більш або менш зразкового мовлення. І дійшов висновку, що мовці з вищого соціального прошарку вимовляють фонему /r/ в англійському слові *part*, інші мовці нійчастіше мають цей тип вимови в офіційному мовленні. Виявилось, що існує послідовна кореляція між використанням мови, стандартністю вимови і соціальним класом. За методом У. Лабова лінгвісти з Європи, Америки вивчають варіативність мови відповідно до гендерних, етнічних, вікових характеристик мовців, а також те, як тісно вони інтегровані у спільноту і те оточення, в якому вони розмовляють.

Дослідники, які працюють в діахронії, аналізують фонологічну, морфологічну, синтаксичну й семантичну варіативність у різних мовах і діалектах. Якщо варіативність є нормою існування мови (наприклад, у випадку англ.: *I will / I am going to, I am about to*), створюючи тим самим можливість вибору для мовців одиниць мовлення, які відповідають вимогам комунікації і забезпечуючи гнучкість інформації, що подається, то у плані історичного розвитку мови варіативність так само має важливе значення. Оскільки в кожний період мовного буття в ньому наявні елементи, що народжуються, і елементи, що

вмирають, паралелізм яких часто спричиняє варіативність граматичних і лексичних явищ, то певною мірою варіативність слугує для зв'язку синхронії й діяchronії, сприяючи наступності в розвитку системи [Ярцева 1990: 17].

Мова змінюється не тільки у просторі, як це переконливо показують соціолінгвісти, а й у часі. Очевидно, що лінгвістів цікавить не тільки те що змінилося, але й коли це відбулося. Історична наука накопичила певний досвід у хронологізації мовних змін, однак чим більше фактів, тим більш ускладненою видається загальна картина мовної еволюції. Відповідність і-с. */p-/ > кельт. /θ-/ /f/ не засвідчена у текстах, відсутня належна інформація, окрім низки відповідностей у кельтських і германських мовах. Дослідник спирається на прийоми порівняльно-історичного методу для того, щоб показати напрям руху і реконструювати відсутні ланки розвитку. У цьому випадку він працює не з реальним часом, а з уявним. Протягом XIX і XX ст.ст. були відносно чітко сформульовані погляди на формат мовної історії, а саме, закон *скерованого руху мовних систем* (directional law), який реалізується двома способами [Lass 1997: 292]:

1. *Односпрямований рух*, який прийнято розглядати як:

- (i) позитивний (прогрес): мови розвиваються за відповідним оптимальним сценарієм, набуваючи більшої ефективності, простоти, ускладненості тощо;
- (ii) негативний (занепад); мови рухаються у напрямі від досконалого до недосконалого типу – від аналітичного до синтетичного або навпаки;
- (iii) нейтральний: існують відповідні напрями у реальному процесі становлення мов або в еволюції самих мов.

2. *Різнострамований*. У своєму розвитку мови проходять через «життєві цикли», як живі організми; вони можуть переживати періоди юності, зрілості й старіння, але весь час повторюють себе, напр., кожний тип мовної структури виникає тоді, коли він спершу матеріалізувався в інших: ізолюючий > аглютинативний > флективний.

Окремі історії розвитку мов звичайно можуть слугувати ілюстрацією до одного з названих сценаріїв. Проте будь-який із цих принципів насправді не охоплює всієї сукупності мовних змін, хоч у працях, присвячених проблемам граматикилізації, виокремлюються домінантні напрями розвитку мовних систем [Fisher, Rosenbach 2000: 1-37; Hock, Joseph 1996; Trask 1996]. Як правило, звичайні люди, яким невідомі погляди лінгвістів, схильні розглядати мовні зміни, у тому числі звукові, морфологічні, словотворчі тощо, як занепад. Цей погляд поділяли деякі першопрохідці порівняльно-історичного мовознавства. Правда, зрідка можна було почути дисонуючий голос, наприклад Я. Грімма, який вважав свій відомий пересув приголосних не занепадом, а

свідченням потягу германців до свободи, таким собі драйвом, який нібито вимагав енергійнішої вимови звуків. Унаслідок цього, як уже згадувалося, і.-є. глухі проривні в германських мовах зазнали пересуву в інтенсивно придихові, які пізніше пересунулися в глухі фрикативні (див. вище). Існували також гіпотези стосовно того, що первісним місцем поселення германців була гірська місцевість і це спричиняло напружене дихання при вимові звуків. Проте таке пояснення видалося більшості лінгвістів незадовільним. Вони наполягають на тому, що пересув у глухі фрикативні не мав проміжної ланки.

За Р. Лассом [Lass 1997: 293–300], розвиток мови, як динамічної системи, можна представити у вигляді траєкторії руху у багатовимірному просторі. Під динамічною системою слід розуміти будь-яке ціле, що розвивається, де варіативність параметрів структури спричиняє зміну її стану. Еволюція динамічної системи – це її рух до якоїсь ділянки у фазовому просторі, яку дослідник називає атрактором⁴. Атрактор – це ділянка, в якій система опиняється у певний момент, і залишається до того часу, доки її не витісняють з якихось особливих причин. Найтиповішими атракторами є так звані *точкові* (single-point), або западини (sinks), і *граничні* (limit-cycles), траєкторію плин до яких можна схарактеризувати так: (1) система рівномірно рухається в напрямі до певного «контрольного пункту» у фазовому просторі і на цьому шляху виникають западини (проміжні етапи розвитку), а також (2) система потрапляє у таку ділянку фазового простору, довкола якої вона змушена обертатися (стан динамічної рівноваги).

Звернімося до точкових атракторів, оскільки багато шляхів, якими відбуваються мовні зрушення, здійснюються саме за цим сценарієм. Прикладом такого розвитку є явище граматикалізації. Існує положення, згідно з яким відмінкові флексії розвинулися із граматикалізованих незалежних морфем за такою схемою: іменник (незалежна морфема) > післялоги > частка > відмінкова флексія [Fisher, Rosenbach 2000: 1–37]. Кожна фаза такого шляху є незворотною; як тільки іменник отримує статус постпозиції, він не може повернутися до свого первісного стану, оскільки відмінкова флексія не може відділитися і зайняти постпозицією. Розвиток такого типу можна відтворити як шлях довкола западини, що веде до точкового атрактора: кожна фаза розвитку наближається до западини, якою є зв'язана морфема. І як тільки ця фаза досягнута, шляху назад уже немає. Проте існують випадки, коли втеча із западини відбувається. Англісти (див.: Crowley 1997; Trask 1996 та ін.), які працюють у діячності, часто посилаються на розвиток перифрастичного майбутнього часу, утвореного за формулою *to be going INF*, як на яскравий приклад активного процесу граматикалізації у сучасній мові. Cf.:

(1) a. *I'm going to call my friend;*

b. *I'm going home.*

Очевидно, що *going to* в цих реченнях має різний статус, адже тільки у (1a) *going to* може бути редукований у *gonna*. Спільним для обох із зазначених конститuentів є те, що вони мають статус слова, пор.:

(2) a. *I'm gonna call my friend;*

b. **I'm gonna home.*

У реченнях типу (1a) лексичне значення неперехідного дієслова *go* заміщується футуральною семантикою на позначення наміру. Граматикалізація *going to*, яка відбувається до початку XIX ст., доповнила список таких допоміжних дієслів як *can*, *will*, *might*, а також інших, нещодавно утворених, еквівалентів допоміжних дієслів на зразок *oughta*, *wanna* and *hafta* (див.: Crowley 1997: 145).

Повертаючись до теми атракторів, зауважимо, що вони є «кінцевими пунктами призначення» еволюційної ходи системи. З іншого боку, втручання зовнішньої сили виявляється тим фактором, який може змінювати первісний напрям руху, як, наприклад, у випадку типологічної перебудови англійської мови через взаємодію потужних внутрішніх і зовнішніх чинників, що зумовило її окремішність з-посеред інших германських мов. Тут виникає інша дуже важлива проблема діахронної лінгвістики – поява нових елементів, і поведінка системи у цьому контексті, тобто засвоєння або відторгнення нею таких елементів, ще потребує окремого розгляду.

На завершення хотілося б зазначити, що перелік проблем, пов'язаних з мовними змінами, не вичерпується тими, що висвітлюються в статті. Поза увагою залишаються інші причини мовних змін (окрім варіативності), насамперед конвергенція і мовні контакти, пояснення впливу яких належить до першочергових завдань історичної лінгвістики.

ПРИМІТКИ

¹ Його плюралістична система вихідних начал, з постулюванням чотирьох основних елементарних форм матерії, була філософською відповіддю на критику моністичних космогоній Парменіда, як і всі пізніші системи подібного типу. Вона була спрямована на пояснення розмаїття й змінюваності природи (на протигагу тезі Парменіда про єдине й незмінюване буття).

² Джефрі Чосер (1340–1400) – англійський письменник, поет, філософ, державний діяч, придворний і дипломат. Він є автором багатьох праць, але найбільше відомий незавершеною збіркою оповідань *The Canterbury Tales*. Іноді його називають батьком англійської літератури, деякі вчені віддають Дж. Чосеру належне як першому автору, який продемонстрував художню принакність розмовної англійської мови, а не французької або латини.

³ Уільям Лабов – американський лінгвіст, всесвітньо відомий засновник соціолінгвістики на засадах варіативності одиниць різних рівнів мовної структури. Його часто згадують як оригінальну й надзвичайно впливову постать, творця сучасної методології

соціолінгвістичних досліджень. Він працює на лінгвістичному факультеті Пенсильванського університету. До кола його наукових інтересів належать соціолінгвістика, теорія мовних змін і діалектологія. Його найбільш відома праця – *The Social Stratification of English in New York City* (1966).

⁴ Фазовий простір у математиці й фізиці розглядається як множинність усіх станів системи у фіксований момент часу. Кожному можливому стану системи відповідає точка фазового простору.

ЛІТЕРАТУРА

Буніятова І.Р. (2003). Еволюція гіпотаксису в германських мовах IV – XIII ст. – К.: Видавничий центр КНЛУ.

Ярцева В.Н. (1990). Проблемы языкового варьирования: исторический аспект // Языки мира. Проблемы языковой вариативности. – М.: Наука.

Blake N. F. (1996). *A History of the English Language*. – L.: Macmillan Press Ltd.

Brinton L.J., Arnovick L.K. (2006). *The English Language. A Linguistic History*. – Oxford: Oxford Univ. Press.

Chomsky N. (1993a). *Lectures on Government and Binding. The Pisa Lectures*. – The Hague: Mouton de Gruyter.

Chomsky N. (1993b). *A Minimalist program for linguistic theory // View from Building 20 / Ed. by K.Halle & S.J.Keyser*. – Cambridge (Mass.): The MIT Press. – P. 1–52.

Crowley T. (1997). *An Introduction to Historical Linguistics*. – 3rd ed. – Oxford; N.Y.: Oxford University Press.

Fisher O., Rosenbach A. (2000). *Introduction // Pathways of Change. Grammaticalization in English / Ed. by O.Fisher, A. Rosenbach, D.Stein*. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.

Freidin R. *Foundations of Generative Syntax* (1992). – Cambridge (Mass.); L.: The MIT Press.

Haegeman L., Guéron J. (1999). *English Grammar. A Generative Perspective*. – Oxford: Blackwell Publishers.

Harris A., Campbell L. (1995). *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. – Cambridge: Cambridge University Press.

Hock H.H., Joseph B.D. (1996). *Language history, language change, and language relationship: An introduction to historical and comparative linguistics / Trends in Linguistics, 93*. –Berlin: Mouton de Gruyter.

Lass R. (1997). *Historical Linguistics and Language Change*. – Cambridge: Cambridge University Press.

Lehmann W. P. (1992). *Historical Linguistics*. 3rd ed. London: Routledge. *Lightfoot D.W.* The Development of language. Acquisition, Change, and Evolution. – Oxford: Blackwell Publishers.

Lightfoot D. (1999). The Development of Language. Acquisition, Change, and Evolution. – Oxford: Blackwell Publishers.

Lightfoot D. (2006). How New Languages Emerge. – Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Trask R.L. (1996). Historical linguistics. – London etc.: Arnold.

Стаття є оглядом ключових проблем сучасної історичної лінгвістики, які торкаються мовних змін. Останні аналізуються в контексті засадничих положень еволюційної теорії й ілюструються фактами історичної англїстики. Окремо розглядаються типи і механізми мовних змін, траєкторія мовного розвитку в часі. Особливу увагу приділено «кінцевим пунктам» призначення еволюційної ходи мовних систем, а саме аттракторам.

Статья является обзором ключевых проблем современной исторической лингвистики, имеющих отношение к языковым изменениям. Анализ последних осуществляется в контексте основных положений эволюционной теории и иллюстрируется фактами исторической англїстики. Отдельно рассматриваются типы и механизмы языковых изменений, траектория развития языка во времени. Особое внимание уделено «конечным пунктам» назначения развития языка, а именно аттракторам.

Дата надходження до редакції

28.05.2009